

ВІДГУК**офіційного опонента доктора філософських наук****Бродецького Олександра Євгеновича****на дисертацію Іщук Наталії Василівни****«Сучасна православна теологія діалогу: філософсько-релігієзнавчий
аналіз», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство**

Серед актуальних завдань релігієзнавчої науки – глибинна рефлексія над концептуальним рівнем релігійної свідомості і його втіленням у богословських концепціях, методологічних стратегіях, інноваційних дискурсах, що поєднують досвід релігійної віри з інтенсивними мисленневими процедурами, спрямованими не просто на своєрідну раціоналізацію містичного, богоодкровенного досвіду, а й також на експлікацію і практичне унаочнення соціально-ціннісних і комунікативних потенцій тієї чи іншої віроповчальної системи. У контексті цих завдань – безперечно, нагальною є увага релігієзнавства до проєкцій богословського смислового ядра на важливі модуси духовно-практичного самовизначення людини у світі. Особливе місце серед таких модусів належить феноменові діалогу.

Тому не викликає сумніву, що обрання темою дисертаційного дослідження теології діалогу в її православній варіації відкриває чимало можливостей поглиблення масиву релігієзнавчих знань і щодо когнітивних та ціннісних засад богословського мислення взагалі, і щодо презентації саме православного сегменту в палітрі теоретичних концепцій діалогу. Релігієзнавча кристалізація методологічних настанов й евристичних можливостей православної теології діалогу актуальна і тому, що здатна надати паросткам української богословської науки потужних імпульсів конструктивної діалогізації як на внутрішньому рівні в конфесіях, так і в міжконфесійній площині та в межах взаємодії релігій з іншими сферами сучасного соціуму й культури. Крім внутрішньо наукових маркерів актуальності, ця тема має й

низку дієвих виходів на сферу, говорячи Кантовою термінологією, практичного розуму, – тобто ціннісно-діяльнісної свідомості і практики вірян, їхньої комунікації з носіями альтернативних світоглядів, узгодження тактик соціально значущої активності релігійних спільнот і інших структур мережі соціуму. Тому констатуємо належний рівень актуальності обраної теми та принципову теоретичну й практичну важливість її дослідницької реалізації.

Дослідження Н. В. Іщук коректно структуроване, що дозволяє розкрити обраний комплекс проблем цілісно, рельєфно диференціювати базові концептуальні вузли православної теології діалогу, витлумачити її онтологічні, антропологічні, аксіологічні й праксеологічні атрактори.

У першому розділі дослідження авторка констатує: глибинну імплантованість діалогічності в єство християнства і підкреслює, що ця діалогічність «отримала «друге дихання» на початку ХХ століття завдяки впливу філософії діалогу. Порівняно з монологічною парадигмою, діалог передбачає взаємність у стосунках Бога і людини, особливе відношення безпосередньої присутності та переживання зв'язку з Іншим, те, що ми називаємо інтеракцією в її аксіологічному вимірі, – динамічного спів-буття з Трансцендентним» (с. 115). Відповідно, зміст цього розділу збалансовує загальні засади філософського і богословського осмислення феномену діалогу із конкретизацією специфічних рис і парадигмальних характеристик сучасної православної теології діалогу та розробкою методологічних механізмів реалізації завдань дослідження.

Другий розділ дисертації систематизує спектр провідних концептів сучасної теології діалогу. В руслі цього здійснюються дефініювання вихідних понять та структуризація взаємозв'язків між елементами християнського поняттєво-категоріального апарату, спрямованого на феномен спілкування. Дисертантка розгортає думку, що «різниця між людиною, що сприймає світ лише як закономірну сукупність речей, тобто бачить лише його секуляризований, профанний бік, і суб'єктом віри, який переконаний (хоч його переконання і не можуть бути підтвержені та верифіковані) в існуванні

Трансцендентного Іншого та інтенційно спрямована на спілкування з Ним, полягає в *готовності прийняти Божий дар* спілкування у любові. А отже, й оцінити його значення та із вдячністю відповісти на нього» (с. 137). Контекстуалізація цього визначального для християнських актів віри смислового чинника створює платформу для аналітичної диференціації змісту провідних християнських понять, котрі структурують розуміння цієї релігією спілкування. Це дає змогу дисертантці окреслити базові онтологічно-антропологічні вияви спілкування з урахуванням його сакрального, психологічного, морального, праксеологічного аспектів та їхньої взаємодії. Іманентність діалогізму релігійного досвіду обґрунтовується авторкою з перспективою виходу на конкретизацію поняття діалогу в ідейному просторі християнського богослов'я сьогодення.

Третій розділ містить реконструкцію теоретико-методологічних надбань витлумачення богоспілкування в найбільш репрезентативних, з погляду дисертантки, дискурсах теології і релігійної філософії ХХ – та початку ХХІ століть. В цьому контексті здійснюється деталізований розгляд теоестетичних проєкцій Д.Б. Гарта; увиразнюється евристичний потенціал теофеноменологічної моделі інтерпретації богоспілкування Дж. П. Мануссакісом; кристалізуються маркери синергії «людина – Бог» відповідно до філософсько-богословських настанов М. Бубера та Е. Левінаса тощо.

Четвертий розділ розкриває площини смислового функціонування базової категорії дисертаційного дослідження – койнонії. Дедуктивно вивірено реалізується логічний взаємозв'язок – від логіко-семантичного аналізу змісту цієї категорії до конструювання концепту «койнонійна соціальність» та висвітлення його культурно-історичного підґрунтя з урахуванням еволюційної динаміки його буття в часових проєкціях розвитку християнської культури та богословської думки. На цьому базисі дисертантка інтерпретує ті теоретичні напрацювання, котрі започаткували генезу та перспективи цілісного концептуального оформлення койнонійної парадигми. Тут вдало концентруються смислові вузли ідейної взаємодії поглядів низки мислителів – і

приналежних до історії богословської думки, і сучасних (зокрема, Миколи Афанасьєва, Йоанна Зізіуласа, Христоса Яннараса, архімандрита Кирила (Говоруна)).

П'ятий розділ дисертації конструє кореляцію принципів сучасної православної теології діалогу. Авторка презентує такі принципи, як «іпостась-у-відношеннях», «підтверженого діалогу», «асиметрій спілкування», «євхаристійно-літургійного центризму», «емпіризму» (відповідно до теологічно-діалогічного контексту його інтерпретації через єдність двох тісно пов'язаних виявів богоспілкування – досвіду-діяльності і досвіду переживання), «пізнання через спілкування». Саме цей розділ презентує методологічну кульмінацію концепції дисертації, актуалізуючи комплекс питань щодо соціальних та моральнісних ракурсів православної теології діалогу в її застосуванні до проблем практичної буттєвості православних спільнот в сучасному світі.

Тому завершальний, шостий, розділ роботи стосується проєкцій формування концептуально-дискурсивного простору теодіалогіки і механізмів її практичного функціонування в релігійних спільнотах, що реалізують інтенції койнонійної моделі спілкування в її оновлених відповідно до умов сьогодення параметрах. У цьому тематичному просторі дисертантка експлікує провідні ознаки духовної ситуації сьогодення і узагальнює ті передумови, що здатні інтенсифікувати саморозвиток теології діалогу. Тут у дослідницькому фокусі опиняються такі феномени, як «грумада-неотрайб», «полілогічна соціальність» (в її висвітленні з парадигмальних рейок теодіалогіки) та здійснюється вихід на обґрунтування етичного смислового і практичного ресурсу як ключового чинника об'єктивації потенціалу теодіалогіки в площині релігійного життя та різноаспектного соціального самовизначення православних вірян і їхніх спільнот.

Ретельність аналізу і доволі висока концептуальна культура роботи, застосування коректних логічних та дієвих методологічних процедур дали дисертантці змогу здобути дослідницькі результати, яким притаманна істотна

питома вага наукової новизни, пункти якої чітко й переважно обґрунтовано прописані у відповідних структурних частинах тексту та автореферату. Серед ознак новаторства відзначимо, зокрема, комплексну реконструкцію в дослідженні основних характеристик православної теології діалогу з урахуванням не лише її статичних рис чи дискурсивних зразків, а й динаміки її ціннісного спрямування на простір оптимізації соціального та морального активізму релігійних спільнот. Це бачення потенціалу теології діалогу увиразнює її можливості мотивувати таку атмосферу релігійно-спільнотного життя, за якої особистість вірянина цінується не лише (і не стільки) за ревну зорієнованість на обрядове поклоніння заради сотеріологічної «віддяки», а передусім за живий етичний ентузіазм, коли вірянин реалізує себе як образ і подобу Творця через акти ціннісної співтворчості з примноження емпатії та солідаризаційного духу відповідальності.

З огляду на окреслені особливості рецензованого дослідження теоретичне і практичне значення його результатів не викликає сумніву і належно обґрунтоване в тексті дисертації та авторефераті.

Відзначаючи високі теоретичні якості рецензованої праці, водночас сконцентруємо увагу й на ряді *рекомендацій*.

1. Актуалізуючи тему, доцільно було б, хай лаконічно, але виразно вказати на конкретні очікувані ціннісні зрушення в релігійному середовищі України, яким може посприяти комплексна релігієзнавча реконструкція теології діалогу, зокрема православної. Ідеться про те, щоб уже у формулюванні актуальності теми дисертації заявити комплекс тих найгостріших ціннісних проблем сучасного релігійного життя України, які, на думку дисертантки, принаймні частково можуть бути розв'язані (або дістати ідейний імпульс до розв'язання) – за умови впровадження в інтелектуальний простір релігійних спільнот ціннісно-сміслового потенціалу теології діалогу. Це збалансувало б суто теоретичний аспект актуальності теми (необхідність кристалізації предметних меж православної теології діалогу) із її ціннісно-орієнтаційними, ціннісно-трансформаційними, гуманізаційними можливостями.

2. При ознайомленні з текстом дисертації дається взнаки висока міра інтеріоризованості в дослідницький інструментарій та ціннісні настанови дисертантки православних богословських інтенцій. Має місце часта солідаризація думки авторки з логікою тієї богословської аргументації, яка висвітлюється й аналізується. З одного боку, це дещо розхитує настанову релігієзнавчої нейтральності, але, з іншого, – виводить роботу на евристичний рівень не лише предметного опису, а релігійно-філософської, аксіологічної включеності в обговорювані смисли. Тому ця, на перший погляд, формально дисциплінарна «прогалина» обертається позитивним синергійним ефектом, який через підвищену емпатійність дослідниці до аналізованого матеріалу дозволяє розпізнати та артикулювати його особливу внутрішню життєвість і динаміку.

3. Водночас оскільки дослідження все ж є академічно релігієзнавчим, то, на наш погляд, у ньому варто було б рельєфніше проводити компаративні паралелі зі смисловим ресурсом інших релігій (принаймні світових). Це дало б змогу оперувати тими чи іншими загальнорелігійними інваріантами діалогізму людини і сакрального (чи принаймні порушувати питання про наявність і можливість таких інваріантів). Звісно, не йдеться про те, щоб ця тематична лінія була в дослідженні провідною і наскрізною. Але, тим не менше, апеляція до співвідносного досвіду діалогізму в інших релігійних традиціях підсилила б розуміння меж універсальності антропологічних базисів релігійного діалогу в його вертикальних і горизонтальних вимірах. В руслі цього відкривалася б перспектива осмислення можливостей ціннісного діалогу християн з носіями інших вір, зокрема, на базі взаємодії духовного досвіду, вираженого в релігійно тематизованому мистецтві як одній із ефективних наддогматичних платформ міжлюдського і міжкультурного ціннісного обміну сакральними смислами.

4. Перед сучасним українським гуманітарним середовищем стоїть нагальне завдання оптимізації стратегій і тактик богословської науки й освіти. А тому виграшно вписався б у канву цього дослідження окремий блок рефлексій щодо потенціалу православної теології діалогу саме для

вдосконалення теоретичного підґрунтя богословської освіти у відповідних вищих навчальних закладах України. Доречними тут виявилися б і авторські рекомендації щодо комплексу тих дисциплінарних напрямів, перспективне впровадження яких до навчальних планів спеціальності «богослов'я», («православне богослов'я») могло б зміцнити саме діалогічні засади змісту богословської освіти та примножити її практично-ціннісний ефект в потенційній діяльності майбутніх фахівців-богословів.

5. Цікавою б виявилася і лінія осмислення міри практичного впливу ідей православної теології діалогу на аксіосферу соціуму в тих країнах, де православ'я або є державною релігією, або має особливо тісну інтегрованість в усі ланки життя суспільства (передусім маємо на увазі Грецію і Румунію). Завдяки такій рефлексії, можливо, до розв'язання наблизилися б актуальні для сучасної України дискусії про припустимі межі діалогічного зближення держави і православної Церкви, а також про лінійні і нелінійні ціннісні ефекти й «анти-ефекти», які цей процес може породжувати. Також це дало б змогу оцінити причини можливих диспропорцій між висотою концептуальних здобутків православної теології щодо діалогу і реальної стихії ціннісних суперечностей соціального життя суспільств з акцентованим домінуванням православної ідентичності. Реалізація таких дослідницьких ліній забезпечила б ще більшу соціальну релевантність дисертаційної праці.

Звісно, ці рекомендаційні міркування аж ніяк не знижують об'єктивно високої теоретичної вартості рецензованого дисертаційного дослідження.

Констатуємо кількісну і змістову відповідність основним ідеям дисертації тексту опублікованої одноосібної монографії «Сучасна православна теологія діалогу» (Київ, 2018, 304 с.), а також фахових статей та публікацій апробаційного характеру (за темою дисертації Н. В. Іщук опублікувала 23 статті в українських фахових виданнях, 4 – у зарубіжних фахових виданнях, 20 робіт – у матеріалах наукових конференцій та інших збірниках наукових праць). Інформація про праці авторки, опубліковані за темою дисертації міститься і в тексті роботи (С. 15-21), і в тексті автореферату (С. 33-36). Список

використаної літератури налічує 546 пунктів. Автореферат являє собою адекватну компресію основних теоретичних напрацювань дисертації і дає змогу скласти повноцінне уявлення про її концептуальну специфіку та наукову новизну.

Отже, є всі підстави вважати дисертацію Наталії Василівни Іщук «Сучасна православна теологія діалогу: філософсько-релігієзнавчий аналіз» цілісним, самостійним, методологічно й теоретично обґрунтованим науковим дослідженням, що має належний для такого типу робіт масив наукової новизни, комплексно реконструює досліджуваний феномен у його сутнісних особливостях та динаміці еволюції. Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Кабінетом Міністрів України (Постанова № 567 від 24 липня 2013 р., з усіма змінами, затвердженими подальшими Постановами Уряду України – № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р., № 567 від 27 липня 2016 р.)

Тож Наталія Василівна Іщук заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
доцент кафедри культурології,
релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича**

О. Є. Бродецький

Підпис *Бродецького О.Є.* засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Липівська Л.О.
"14" листопада 2019

